

Birutė JASIŪNAITĖ
Vilniaus universitetas

„DIEVAS KOJAS AUNAS“ (MITOLOGINIŲ PERSONAŽŲ DAIK- TAI FRAZEOLOGIJOJE: APDARAS IR APAVAS)

§ 1. Du pirmieji šio straipsnių ciklo darbai (Jasiūnaitė 2007a; 2007b) irgi skirti dialektinei frazeologijai. Juose etnolingvistiniu aspektu nagrinėjami frazeologizmai, kuriuose minimi įvairūs mitologinių personažų daiktai. Analizuojant tokius posakius, palengva paaiškėjo, kad kalba fiksuoja ir išsaugo archajiškas folkloro realijas. Turtingos žmogaus fantazijos sukurti antrinės realybės elementai, kuriuos įprasta vadinti mitiniais, dialektinėje frazeologijoje egzistuoja greta paprasčiausių kasdieninio gyvenimo elementų. Frazeologizmų žodinis pavidalas rodo, kaip išradingai juose mitinių būtybių pavadinimai derinami su buitės realijų pavadinimais. Įvairiapusiai frazeologijos ryšiai su tradicine kaimo kultūra atsiskleidžia tiek per minimas realijas – čia svarbi vadinamosios kultūrinės konotacijos problema, tiek ir per platų folklorinį bei etnologinį kontekstą, kurio analizė dažnai padeda susekti posakių kilmę. Šį kartą sudėtingoje dialektinės frazeologijos mozaikoje bandysime išvelgti dar keletą margų akmenėlių: panagrinėsime tuos posakius, kuriuose greta mitinių būtybių minimi tradicinio lietuvių kostiumo elementai, pirmiausia apdaras bei apavas.

§ 2. Pačių frazeologizmų šaltiniai nurodyti pirmuosiuose dviejuose šio ciklo darbuose, todėl čia jų neminėsime. Šį kartą bendras mus dominančių posakių skaičius kiek mažesnis: iš viso turime 61 pavyzdį, tinkamą rūpimai temai atskleisti bei iliustruoti. Pavyzdžių skaičius mažesnis dėl visai suprantamos priežasties: drabužiai bei apavas tėra tik antropomorfizuotųjų mitologinių personažų atributas. O štai pastatais, valgiu bei gėrimu tradicinėje lietuvių kultūroje paprastai naudojasi tiek žmogaus pavidalo mitinės būtybės, tiek ir zoomorfinio ar mišraus pavidalo personažai. Šis dėsningumas matyti ne tik iš pasakojamosios ar smulkiosios tautosakos tekstų: jis aiškiai atsispindi ir savotiškuose „mikrotekstuose“ – frazeologiniuose junginiuose. Kaip žinome iš folkloro, žmogiškasis mitologinių būtybių pavidalas dažniausiai esti apgaulingas, vadinasi, ir specifinė žmogaus atributika joms tėra savitiška

širma: po drabužiais ir batais tos būtybės iš paskutiniųjų slepia gyvulio požymius (ragus, uodegą, arklio kanopas), išduodančius jų demoniškąją prigimtį. Kaip matysime toliau, ir paties apdaro ar apavo spalva, sukirpimas ar tiesiog neįprasta medžiaga, iš kurios jis pasiūtas, gali būti aiškus dvasių pasaulio ženklas. Išvaizdos detalės labai svarbios tiek pačių personažų nominacijai, tiek ir įvairių frazeologizmų „vidinei formai“ – žodiniam pavidalui. Antai, daug kur Lietuvoje velnias vadinamas *žaliuoju ponaičiu*: tai aiškiai eufemistinis pavadinimas, bet personažą iš karto išduoda pastovusis epitetas *žaliasis*. Žengdami į demoniškosios „mados“ viešpatiją, medžiagą pirmiausia skirsime į tris smulkesnes leksines-semantines grupes: 1) frazeologizmus su drabužių bei jų dalių pavadinimais, 2) posakius su apavo pavadinimais, 3) frazeologizmus junginius su patalynės dalių pavadinimais.

§ 3. Iš šio trejeto pati gausiausia frazeologizmų su drabužių ar jų dalių pavadinimais grupė: jai priklauso 42 pavyzdžiai. Juose greta įvairių mitologinių personažų paprastai minimi: 1) viršutiniai drabužiai, pvz.: *Gėra kaip po Dievo skraiste* KrvP (Kdn); *su Ievos marškiniais* Glv „nuoga“; *Toks smerčio marškiniai* Žd „apie nedorą žmogų“; *Giltinei marškinius pažadėjo* LTs V 95 „taisisi mirti“; *Šokinėja kaip velnias po bajoro kelnes* PPr 432 (Pšl) „labai nerimsta“; *Dievas kelnėm maunas* Ds „sakoma, kai šnekantis staiga visi nutyla“; *Razumnas* (protingas) *kap Saliamono kelnios* (iron.) Ml; *Apsiauna tais vėlniabačiais* (džinsais) *kap velniai skūrinėm kelnėm pekloj* Šil; *Aniuolai kelnes maunasi* ZanŽ II 138 (Šk) „sakoma ūmai visiems nutilus“; Su tokiomis reikalų neturiu, *velniai su sijonais* Drsk „sakoma apie piktas moteris“; 2) įvairūs kostiumo priedai bei papuošalai, pvz.: *Dievo juosta* Zr „vaivorykštė“; *laumės juosta* Sv, Grž, Snt, Kp, Vrb, Rm, Sem, Žml „vaivorykštė“; *lomės juosta* J. Jabl, Br, KzR, Vl „vaivorykštė“; *smako juosta* Brb „vaivorykštė“; *laumės karoliukai* Trgn „pievinė vingiorykštė“; *Greit važiuos pas Abraomą pančiakas džiovinti* KrvP II 108 (Al) „mirs“; *Greit važiuos pas šventą Petrą pančiakas kratyti* KrvP II 108 (Krsn) „mirs“; *Jau ten taip buvo, kaip pas velnių autus skalbti* Skr „labai blogai“; *Tik biesuo autus nesu skalbusi* Všv „viską dirbau“; *Eik tu į peklą velniam autų skalbti!* End „toks piktas linkėjimas“; *Giminė nuo tokio vandens, kur velnias autus mazgojo* LTs V 164 (Rm) „tolimas giminaitis“; *Eik (tegu eina) į peklą (pas velnių, prie velnio Pvn) autų skalbti!* „nešdinkis, dink iš akių – toks piktas linkėjimas“ Šv, Snt; *Aik, sako, par velnius autus skalaut jiem* GrvP 294; *Aš ją autų skalbt į peklą pasiūsiu* ZanŽ III 56 (Snt)

„pavarysiu šalin“; *pas Abraomą autų skalbti važiuoti* Slv „mirti“; 3) galvos danga, pvz.: *Ponaitis juodu švarku, su kepalušėliu ir su glencavotais bačiukais, kaip balos velniuks* ŠLSP 35 „sakoma apie miestiskai apsitaisiusį, pasipuošusį žmogų“; *Atsigulei su kepure kaip laumė* J; *Bagotam velnias ir kepurėn šika* Ut „jis greitai turtėja“; *Kai nykštukų kepurės*, lygiai tei pastatydavo [linų gubas] ZanŽ II 275 (Grš); *Nemaulinkis kaip laumė*, t. y. negubaliokis kaip kvaukė su juoda skara J; *Merga apsimaulina su juodomis skaromis kaip maulys* (vaikų baubas) J; 4) atskiros drabužių dalys, pvz.: *Mirtis už kalnieriaus* visiems LTs V 94 (Šd) „galima mirti netikėtai“; *Smertis prie apkaklės stovi* Vgr „greitai mirs (kas nors)“; *Jam už kaunierio velnių pilna!* Pv „sakoma apie karštą, smarkaus būdo žmogų“; *Velnias už apkaklės uodegą kiša* jau Lkv „ima didelę pagunda“; *velnio pamušalas* Snt „plevėsa“; *Dievą kišenėje nešioti* I. Simon „dėtis pamaldžiam“; *Pajuodęs kaip skudurų velnias* LTR (Grk) „sakoma apie nusitepusį“; *Atrodai kaip skudurų Jėzusas* LKK XVII 192 (Ig) „sakoma nuplyšusiam“; 5) vieta po drabužiais, pvz.: *Dievo paskvernėn užkištas* Ap „nuošalus, tolimas“; *Gyvena kaip Dievo užanty* Jnš „labai gerai“; Ir tų mašinų priviso *kaip iš velnio ančio* Gric „labai daug“; *Davatka kalba rožančių – velnių nešioja už ančio* LTR (Mrj) „turi nedorų minčių, apsimeta“.

§ 4. Tikrai margas ir įdomus mūsų turimų pavyzdžių pluoštas rodo, kad mitologinių personažų mada – nepastovus, nuolat besikeičiantis dalykas: juk taip yra ir realiame žmonių pasaulyje. Frazeologizmuose su mitinių personažų vardais minimi ir seni, archajiški drabužiai (*skraistė*), ir tradicinio lietuvių kostiumo elementai (*kėlnės, marškiniai, sijonas, juosta*), ir nauji aprangos dalykai, kuriuos galima sieti su miesto įtaka (juodas *švarkas, kepalušėlis* „skrybėlė“). Įdomi detalė: mus dominančiuose frazeologiniuose junginiuose vyrauja vyriškosios lyties mitologinės būtybės (*Diėvas, āniuolas, vėlnias, Saliāmonas, smākas* „slibinas“, *Abraōmas, šv. Pētras, nykštukas, maulys* „vaikų baidyklė, baubas“, Jėzusas), vadinasi, ir vyriškoji mada. Moteriškųjų personažų čia vos keletas (*mirtis, giltinė, laumė* arba *lomė*), o juk būtent moterys tradiciškai laikomos puošėivomis, besivaikančiomis madų. Mums rūpimuose frazeologizmuose visai nepasitaikė žodis *rāgana*, vieno populiariausių moteriškųjų personažų pavadinimas.

§ 5. Reikia pabrėžti, kad dialektinėje frazeologijoje atsispindi tikrai senos aprangos detalės. Tradicinis pasakymas *Gera kaip po Dievo skraiste* sietinas su įvairiomis kultūrinėmis konotacijomis: skraistė „apsiaustas“ čia simbolizuoja

dieviškąją globą ir apsaugą¹. Etnografų teigimu, susiaučiamas drabužis – apie kūną vyniojamas audeklo gabalas kur kas senesnis už siūtą. Čionai pirmiausia minėtinos didelės vilnonės žemaičių skaros. Jos kai kur vadintos ir *raiščiais* Mžk, Grg, Žr, Kv, Kl, Rt, Plt, End¹ (dažniau namie austos, milinės), ir *kūskomis* Ms, Žd, End, Vvr (paprastai pirktinės – šilkinės, kašmyrinės, dėvimos išėigai). Išilgdryžis sijonas ir skersadryžis raištis žemaites puošė XVIII a.–XIX a. pirmojoje pusėje: vėliau raiščius pamažu liautasi dėvėti, jie virto interjero puošybos elementais – staltiesėmis, lovatiesėmis. Susiaučiamas drabužis buvo ir balta lininė *drobulė*, dėvėta pietų žemaičių, kapsių, zanavykių (Bernotienė 1974, 12t.). Mums rūpimas skraistes (apsiaustus) senais laikais šaltesniu oru nešiojo ir vyrai, ir moterys. Šiandien tai gerai matyti iš bažnytinės ikonografijos², senosios lietuvių liaudies skulptūros. Mergelė Marija mūsų kaimo skulptorių vaizduojama balta suknele ir mėlynu apsiaustu (Kairaitytė 2006, 10), šv. Jurgio, kovojančio su slibinu, šarvų spalvos įvairuoja, o apsiaustas dažniausiai raudonas (Urbonienė 2006, 21). Tad nėra ko stebėtis, kad ir pasakojamojo folkloro tekstuose, tikėjimuose įvairios mitinės būtybės elgiasi konservatyviai, pasirodo žmonėms senoviškai apsitaisiusios, pvz.: Pamatė juodą vyrą su raudona skraiste, raudona kepure VV 445 (Rg); Viena [laumė] buvo su vištos kojomis ir marška apsisupusi, o kita buvo su gaidžio kojomis ir šiaudais apsikarsčiusi LTs IV 549 (Aln); Perkūnas ir žaibas yra du ponaičiai, apsilvilkę raudonais marškiniais, ant jų užsimetę žalius ploščius TDr III 168 (Mrj); Giltinė labai liesa, vaikšto apsisupus šiaudine skraiste, su dalgiu ant peties JB V 124 (Ar); Giltinė pasirodo moters pavidalu, balta drobulė užsisupus JB V 125 (Rs)³. Kaip matome, senovinis drabužis – skraistė, marška, drobulė

¹ Kad Dievas dėvi platų, iškilmingą senovinį drabužį, matyti ir iš rusų folklorinės tradicijos: Небо – нетленная риза господня (Dal' 1989, 256). Dievo motinos globą ir pagalbą rusų užkalbėjimuose simbolizuoja ne tik jos apsiaustas, bet ir kūdikėlio Jėzaus vystyklai, pvz.: Пресвятая Богородица, закрой мою скотинку своей нетленной ризою RZZ 205; опеленайте пеленой Пресвятой Богородицы [младенца] RZZ 84 (sakoma gelbstint vaiką nuo nužiūrėjimo).

² Mano senelės O. Jokužytės–Martinkienės (1895–1995), kilusios iš Endriejavo (Klaipėdos raj.) teigimu, vilnonis raištis jaunystėje jai atstojęs ir lietpaltį, ir skėtį. Jis buvo labai praktiškas: tankiai suaustas, šiltas, gerai gynė nuo lietaus ir vėjo. Raištis tiko ir pasikloti, ir užsikloti, reikalui esant juo vystė kūdikį. Orui atšilus raištį moterys nešdavosi pasisvėrusios ant rankos.

³ Galima pateikti daugybę pavyzdžių, susijusių su katalikiškąja bažnytine tradicija. Štai šv. Martyno pagrindinis atributas – apsiaustas, kuriuo jis dalijasi su elgeta;

laikytinas savotišku mitinės būtybės atributu, teikiančiu jai paslaptingumo. Svarbi čia ir giltinės skraistės medžiaga – šiaudai (Ariógala), kitame pavyzdyje laumė vaikšto šiaudais apsidraikiusi (Alantà). Su šiaudais siejamos įvairios neigiamos konotacijos: *šiaudinių* vadinamas prastas, netikęs, netvirtas daiktas; apsimetėlis, principų neturintis žmogus, kartais ir ano pasaulio būtybė, plg. *šiaudy vyras* I. Simon „vaiduoklis“; Tokių *šiaudinių* kavalierių pilnos patvorės: gaidžiai kasa, vištos lesa Ps; Ženykas *šiaudinis* LKK XV 280 (Zt); *Šiaudinis* lenkas: jis tris kalbas vienon sudeda Dg.

§ 6. Greta senosios nešiosenos elementų dialektinėje frazeologijoje matome ir kur kas modernesnės gyvensenos apraiškų. Garsus Šiaurės Lietuvos pasakų ir sakmių rinkėjas Matas Slančiauskas yra užrašęs labai įdomų tradicinę palyginimą, fiksuojantį būdingą folklorinio velnio išvaizdą: *Ponaitis juodu švarku, su kepalušėliu ir su glencavotais bačiukais, kaip balos velniuks* ŠLSP 35. Miestiškos, „europietiškos“ išvaizdos frantas, kaip matyti iš šio lyginamojo frazeologizmo, sodžiaus žmogui asocijuojasi su velniuku. Būdinga pastarojo apdaro detalė – juodas švarkas. Atkreipę akis į kostiumo istoriją, nesunkiai pastebėsime, kad toks vyriškų drabužių tipas, koks paplitęs ir dabar – kelnės, liemenė, švarkas – susiformuoja tik XIX a. paskutiniajame ketvirtyje, apie 1875 metus. XIX a. pirmojoje pusėje pasiturinčių visuomenės sluoksnių atstovai dar tebevilki ilgą drabužį – fraką, redingotą, surdutą (Ignatavičienė 2006, 135t.). Tradicinė valstiečių nešiosena konservatyvesnė: XIX a. antrojoje pusėje tradicinę sermėgą – ilgą drabužį palengva keičia panašaus kirpimo surdutas, ir tik XIX–XX a. sandūroje įsigali trumpi švarkai (Jurkuvienė 2006, 19). Vadinasi, velniukas vilki kitaip, „vokiškai“, todėl ir skiriasi nuo ilgasermėgių valstiečių⁴. Įdomu, kad „vokiškas“ demono apdaras, skrybėlė minimi netgi raganų teismų aktuose (Anglickienė 2006, 189)⁵. Pasakų velnias –

šv. Jonas Krikštytojas paprastai vaizduojamas basas, apsilvilkęs šiurkščiu kupranugario vilnos apdaru, kartais dar apsisiautęs raudonu apsiaustu, kurio spalva simbolizuoja kankinystę. Lietuvos globėjo šv. Kazimiero atributai – karališkoji mantija ir kunigaikščio kepurė prie kojų, reiškianti, kad jis dėl dvasios dalykų paniekino žemiškąją valdžią (F. Lanzi, G. Lanzi 2005, 225t.).

⁴ Ariogališkių pavyzdys atspindi krikščioniškųjų ir pagoniškųjų pažiūrų samplaiką, o raseiniškių – veikiausiai sietinas su senaisiais mitologiniais vaizdiniais.

⁵ Prisiminkime dramatiškus Rusijos istorijos momentus, kada caras Petras Pirmasis savo rankomis karpė bajorų barzdas bei ilgus apdarų skvernus, šitaip juos europietindamas. Todėl ir sakoma, kad šis valdovas aptaisęs žmones velniais – *нарядил людей бесами* SD I 165.

tai ponelis su striuku mundieriuku be skvernų S 161 (LMD) ar ponaitis su striuka mandieraitė S 148 (LMD). Žemaičių dainoje pasakoma dar radikaliau: Vokytelio trumpi šarkai, kur nēr kelnių – pliki raukai (d.) Grg⁶. Taigi, velniškoji mada, františka nešiosena pati savaime išduoda jo kitoniškumą, demoniškąją prigimtį. Tai puikus opozicijos savas–svetimas realizavimo pavyzdys.

§ 7. Plačiau aptarę kelis retesnius dialektinės frazeologijos pavyzdžius, dabar pereisime prie įprastesnių dalykų. Turime keletą tradicinių posakių, kuriuose minima būtina valstietiško kostiumo detalė – marškiniai: *su Ievos marškiniais; Toks smerčio marškiniai; Giltinei marškinius pažadėjo*. Kad mūsų visų pramotei Ievai rojuje visai nereikėjo marškinių, žinome ne tik iš šv. Rašto, bet ir iš smulkiosios tautosakos: Gryna (be nieko) kaip rojū augusi KrvP (Dg). Analogiškų posakių, nusakančių pirmapradę, natūralią žmogaus būseną, nesugadintą civilizacijos priedų, turime ir daugiau: prie jų dar grįšime, kalbėdami apie tuos frazeologizmus, į kuriuos drauge su mitologinių personažų vardais įeina apavo pavadinimai. Kiti du mums rūpimi frazeologizmai, be jokios abejonės, sietini su etnografijos dalykais. Tradicinėje kaimo kultūroje susiduriame su trejopos ritualinės paskirties marškiniais: kūdikio krikšto marškinėliais, puošniais vestuviniiais marškiniais ir vadinamaisiais smerčio (mirties) marškiniais – įkapėmis. Vadinasi, šis drabužis lydi žmogų svarbiausiais gyvenimo momentais, jis gerbiamas, branginamas, gali turėti ne tik praktiškąją, bet ir sakralinę vertę, plg.: Jei kūdikėlis miršta, įkapėms apvelkami krikšto marškinėliai, o jei auga, tėvai krikšto marškinėlius saugoja, <...> nes paskutiniame Dievo teisme žmogus stosiąs pasipuošęs krikšto marškinėliais TDr I 97 (Plt); Marškinius šliūbaunus laiko pasdėję smerčiai (Marcinkevičienė 1998, 173)⁷.

⁶ Baltarusių velnias irgi nešioja vokiškus drabužius: striukelę, siauras kelnes, aukštakulnius batus ir būtinai – skrybėlę (Nikiforovskij 1907, 19). Rusai tradiciškai katalikus dėl konfesinių skirtumų sieja su velniu. Velnias dažnai vaikšto apsilvkęs kaip lenkas (Levkievskaja 2000, 233). Bizantiečių literatūroje velnias pasirodo arabo musulmono pavidalu. Rusų senuosiuose raštuose jis esti lietuvis, lenkas, etiopas ar juodasis murinas – черный мурын MNM I 169t.. Finougrų tautelė lapiai velnią visada įsivaizduoja norvego pavidalo, norvegiškai apsilvkusį JB I 176. Vadinasi, visur lygiai gajus velnio–svetimtaučio stereotipas.

⁷ Radikalią nuomonę rasime ir XIX–XX a. sandūros literatūrų raštuose, pvz.: Kuriam taip patiko vokiečių švarkai, lai jau apsikarpo rudinaitės skvernus ir lai nešiojasi sveikas LzP.

§ 8. Daug kur Lietuvoje, ruošdamiesi lupti kokį nedorėlį, klausdavo: Ar turi smerčio marškinius? Kitaip sakant, ruoškis mirti. Šiaurės žemaičių plote, Židikuose užrašytas pasakymas *smerčio marškiniai* „nedorėlis“ veikiausiai susijęs su šiuo rimtu grasinimu. O štai pasakymas *Giltinei marškinius pažadėjo* orientuoja mus į tikėjimą, kad ir pati giltinė vaikšto apsitaisiusi įkapėmis, plg.: Užgavėnių giltinė padaroma taip: apsirengia baltais ligi žemės marškiniais, veidą išsitepa miltais LKŠ 65 (ŠII). Šis makabriškas Užgavėnių karnavalo personažas, nejučia primenantis žmogui jo nelengvą lemtį, rodo, kad giltinė linkusi be skrupulų naudotis daiktais tų, kurie jau atiteko jos žinion. Kaip žinome iš folkloro tekstų, velnias irgi linkęs vogti numirėlių daiktus, o kartais netgi apdovanoja jais kokią nenuovokią merginą, kuri, supratusi, iš kur dóvanos, paklaiksta, nes Vietoj žipono – žmogaus skūra nulupta, čeverykai – čiulkos numirėlio ir visos drapanos nuo negyvėlio LP I 99 (Brť). Šiaip jau įkapiniai marškiniai turi būti švarūs: taip pagerbiamas ne tik velionis, bet ir žemė, į kurią jis atgula⁸.

§ 9. Kur kas maloniau ir linksmiau nuteikia tie frazeologiniai junginiai, kuriuose minimas vyriškosios giminės atributas – kelnės. Jos Lietuvoje iki pat XX a. buvo išimtinai vyriškas drabužis (D u n d u l i e n ė 1982, 159). Šiaip jau kelnės – tradicinis Rytų kraštų raitelių apdaras: nei senovės Graikijoje, nei Romoje jomis nevilketą. Mūsų dialektinėje frazeologijoje velniai pragare dėvi odines kelnes tarsi kokie NKVD darbuotojai: Apsiauna tais vélniabáčiais (džinsais) *kap velniai skūriném kelném pekloj*. Atminkime, kad šitaip kaimo žmogus – tradicinės kultūros atstovas reaguoja į dabartinės mados grimasas. Jis jaučiasi savas folkloro įvaizdžių pasaulyje, kur velnias – vokiečiukas dėvi

⁸ Labai įdomiai marškiniai pritaikyti liaudies medicinoje vadinamajam apšvietimui (lunatizmui) gydyti: Kad apšvietimas praeit, tai reikia to žmogaus, kap jis nusrengia, paimt marškinius, aprengt jais kočėlą ar tep kokį medinį kryžioką ir nunešus inkišt oran, nu, in žemę insmeigi ir tokion vieton, kad mėnulis marškinius apšviest. Pavaikščioja [ligonis] mėnulio apšviestais marškiniais, ir praeina (M a r c i n k e v i č i e n ė 1998, 189). Drįstu pateikti analogišką pavyzdį iš japonų folkloro, tik čia mėnulio apšviestas drabužis taikomas ne gydymajai, bet juodajai magijai. Jaunamartė, išvaryta už nemylimo vyro, klausia burtininkės, kaip juo nusikratyti. Toji duoda patarimą: „Išauski drobę mėnesioj, išbaltink ją mėnesioj, pasiūki apdarą mėnesioj ir apvilkt juo vyrą mėnesioj“. Taip apvilktas vyras virsta vaiduokliu, amžinu nakties palydovu: „Nelaimingas, kam vilkaus skaistų mėnesio drabužį: nūn lydėti amžinai juodą naktį turiau“ (G y v a t ė s a k y s 1968, 161t.).

ilgas, siauras, aptemptas kelnės, pvz.: Išlip iš karietos toks jauns gražus ponaitis vokiečiuks su aptemptom kelnėm ant blauzdų ŠLSA 275 (Grz); Vokyčiai su trumpais švarkais, su ilgomis bikšiomis, su štalkiais kankolais ŽT II 217. Aptemptos, františkos kelnės turi erotinį atspalvį. Subtilių erotinių užuominų galima išvelgti frazeologiniuose junginiuose *Šokinėja kaip velnias po bajoro kelnės* PPr 432 (Pšl)⁹; *Aniuolai kelnės maunasi* Šk; *Dievas kelnėm maunas* Ds. Pastarieji du posakiai vartojami tada, kai kalbantis visi staiga nutyla: juk ir vyrai rengdamiesi iš delikatumo tyli ir slepiasi nuo moterų. Vyro ir moters santykių subtilybės matyti iš smulkiosios tautosakos tekstų, tikėjimų, kuriuose veikia mitologiniai personažai, pvz.: Apkalbėjo ragana velnią, kad jis vaikšto be kelnų KrvP (Ašm)¹⁰; Joninių naktį reikia prie tvarto durų pakabinti kelnės, tai laumės negalės įeiti LKŠ 228 (Mrk). Iš pastarojo tikėjimo matyti, kad pabrėžtinai vyriškas drabužis – kelnės atlieka apsauginę (apotropinę) funkciją: juk laumė, šiaip ar taip, moteriškosios lyties mitologinė būtybė, nors ir pavojinga žmogui. Subtili moters patyčia iš perdėto vyro protingumo juntama tradiciniame palyginime *Razumnas kaip Saliamono kelnios*: biblinis karalius Saliamonas, kaip žinia, išminties etalonas, todėl jo vyriškoji atributika ir taikoma pernelyg smarkiems „intelektualams“ pajuokti. Kartais moteriškoji atributika (sijonas) tyčia priskiriama velniui – hipertrofuoto vyriškumo būtybei. Druskininkų apylinkėse piktos bobos pavadinamos *velniais su sijonais*: kaip velniui nepridera sijonas, taip ir moteriai nepridera būti pikta.

Š 10. Dabar pereisime prie tradicinio lietuviško kostiumo priedų bei papuošalų, minimų mums rūpimuose frazeologiniuose junginiuose drauge su mitinių būtybių pavadinimais. Čia pirmiausia minėtina *júosta* – vienas seniausių mūsų audinių. Juostos žinomos jau iš X–XIV a. senkapių (D u n d u

⁹ Žemės negalima išniekinti. Tai matyti iš daugelio tautų laidojimo papročių. Su tuo susijęs ir lietuviams gerai žinomas paprotys iškilus mirtinam pavojui persirengti švariais drabužiais. Garsus rusų filologas B. Uspenskis (1996, 94), rašydamas apie rusų žemės gerbimo papročius, pastebi, kad taip elgdavosi kareiviai prieš lemiamas kautynes. Tyrinėtojas cituoja anglišką XVII a. šaltinį, iš kurio matyti, kad rusų pasiuntinys, plaukdamas 1619 m. į Angliją, pateko į audrą, per kurią laivas vos nenuskendo. Bėgdamas drauge su kitais keleiviais slėptis į triumą, šis žmogus skubinosi užsitraukti švarius marškinius, kad tik neprigertų su purviniais.

¹⁰ Kaip matome, *velnias* čia rimuojamas su *kelnės*. Griškabūdžio (Šakių raj.) apylinkėse randame keiksmo formulę *Po šimts kelnų!* ZanŽ II 450 (Grš): čia žodis *kelnų* yra klasikinis fonetinio eufemizmo pavyzdys.

lienė 1982, 159). Jomis susijuosdavo drabužius tiek moterys, tiek ir vyrai. Siauresnėmis susivarstydavo liemenes, pasirišdavo kojines, apjuosdavo pinctinėle su nešamu šventinti velykiniu maistu, parišdavo lauknešėlį ar ąsotį. Juostomis (valiniais) tradiciškai vystė naujagimius. Žmogui mirus, karstą duobėn nuleisdavo irgi juostomis. Gražiausias plačias juostas merginos prisiuderindavo prie šventinio apdaro ir dabindavo jomis galvas (Bernotienė 1974, 6). Tradiciniuose tikėjimuose, pasakojamajame folklore juosta ar diržas – magiškos herojaus jėgos ženklas: Jis tuo diržu kaip tik apsijuosė, pajuto savyje baisų drūtumą LPĮ IV 456 (Brť); Kas tuom diržu apsijuostų, tai nesvietišką pajėgą turės LPĮ III 353 (Brť). Užkerėtos juostos nešiotojas gali virsti vilkolakiu: O tą juostą, sako, davus jam kokia boba, tai kaip tik juosta apsijuosė, tai ir išėjo vilku LPĮ IV 217 (Brť).

§ 11. Dialektinėje frazeologijoje *juosta* dažniausiai esti pagrindinis daiktavardinio junginio žodis, o mitologinio personažo (paprastai moteriškojo, rečiau – ir vyriškojo) pavadinimas paprastai vartojamas kaip priklausomasis žodis. Turime keturis tokius frazeologizmus: *laumės juosta*, *lomės juosta*, *smako juosta* ir *Dievo juosta*. Visus juos vienija bendra reikšmė „vaivorykštė“. Prieš beveik keturis dešimtmečius į šiuos posakius atkreipė dėmesį žymus ukrainiečių mokslininkas, didelis Lietuvos bičiulis A. Nepokupnas, kuris nustatė stebėtinai didelį jų paplitimo arealą: nuo Baltarusijos iki pat Balkanų kraštų, plg. bulg. бабин појас „bobos juosta“, br. божы пайас „Dievo juosta“, la. *Dieva josta* ir pan. (Nepokupnyj 1969, 70t.). Vėliau ukrainiečių tyrinėtojo medžiagą pietų slavų kalbų faktais žymiai papildė ir susistemino garsus rusų slavistas, vienas etnolingvistikos pradininkų bei pagrindėjų N. Tolstojus (1997). Jis plačiai rėmėsi įvairių slavų tautų papročiais bei tikėjimais, norėdamas pagrįsti savo išvadas. Tolstojus skeptiškai žiūri į lingvistų nuostatą, kad mitologija nieko nepadedanti etimologijai. Jis, pavyzdžiui, cituoja bulgarų tikėjimą, kad vaivorykštė esanti Dievo juosta, kuria šis šluostosi po lietaus. Tolstojaus nuomone, senesnis įsitikinimas, kad tai moteriškųjų personažų – samovilų juosta: Самовилите са опасани с зунка. Taip manyti verčia arealinės lingvistikos bei folkloristikos duomenys iš kitų kraštų, kuriuos būtina derinti (Tolstoj 1997, 214t.).

§ 12. Į minėtuosius frazeologizmus jau anksčiau esu atkreipusi dėmesį, rašydama apie vaikų baidyklų pavadinimus (plg. Jasiūnaitė 2001, 177). Čionai neiškenčiu nenurodžiusi labai įdomios lietuvių ir rusų folkloro me-

taforinės sistemos paralelės. Rusų užkalbėjimų tekstuose galima rasti elementų, tiesiogiai sietinų su mūsų *laumės juosta* „vaivorykšte“. Užkalbėtojas, didžiuodamasis savo magiškosiomis galiomis, kartais įkelia save net į paties Dievo sostą, o dangaus šviesulius bei įvairius atmosferos reiškinius metaforiškai suvokia kaip savo nepaprasto apdaro elementus, pvz.: Что на том ли на престоле на Господнем облаками облачусь, небесами покроюсь, на главу положу венец – солнышко красное, подпояшуся светлыми зорями, обтычуся светлыми звездами, что – острыми стрелами RZZ 353. Užkalbėtojas, kaip matome, žada susijuosti šviesiomis žaromis: rytmečio žara danguje juk iš tiesų optiškai primena juostą. Vadinas, vaivorykštė – ne vienintelis atmosferos reiškinys, kuriuo perkeltine reikšme gali „susijuosti“ mitinė būtybė ar nepaprastų galių turintis žmogus¹¹.

§ 13. O štai frazeologinis junginys *laumės karoliukai* Trgn „pievinė vingiorykštė – toks augalas, žydintis smulkiais baltais žiedeliais“ kelia tam tikrų abejonių. Pirmiausia, jis niekur kitur neužrašytas, tiktai Tauragnuose (Utenos raj.). Iš šios vietovės buvo kilusi garsi mūsų žolininkė, liaudies medicinos žinovė E. Šimkūnaitė, labai lakios fantazijos moteris, pateikusi faktų ir LKŽ. Įtariu, kad jai priklauso tokie vienintelį kartą te užrašyti egzotiški augalų pavadinimai, kaip *laūmavietis* Trgn „gervuogė“, *laūmatilčiai* Trgn „grybų grupės po kelis eilėje“, *laūmaračiai* Trgn „grybų tiltas“, *laūmpapartis* Trgn „paupinis jonpapartis“. Jeigu šis žodis – tikras Tauragnų šnektos, priklausančios rytų aukštaičiams uteniškiams, faktas, kodėl tada jis neturi jungiamojo balsio? Galima spėti, kad bent jau kai kuriuos iš nurodytų žodžių E. Šimkūnaitė bus pati sukūrusi ir paleidusi apyvarton: žiūrėkime į tai atlaidžiai, kaip į vieną mūsų žodžių rinkimo istorijos kuriozų.

§ 14. Kai kuriuose mus dominančiuose frazeologiniuose junginiuose mini kostiumo priedai, naudojami kojoms auti: *pančiākos* (kojinės), *aūtai*. Tokio

¹¹ Kelnių nuleidimu galima ir išgąsdinti mitologinį personažą, priversti jį paklusti. Štai mūsų kaimynai latviai tikėjo, kad, pamačius pūkį (aitvarą) skrendant, reikia nusileisti kelnes ir suškuti: „Pūkiui kelnės nusmuko!“. Tada pūkio nešulys liksiąs toje vietoje ir atiteksiąs žmogui (Šmitas 2004, 100). Latvijos gyventojų lyvių folklore vargšas jaujos kūrėtojas paveldi išgąsdinto velnio kelnes ir adatą. Kelnės buvusios tokios didelės, kad iš jų pasiuvo net penkis maišus, o iš adatos nusikalė du plūgus JB I 188. Siuvantis ar lopantis kelnes velniukas dažnas ir lietuvių tautosakoje, pvz.: Pamatė mažą vaikėlį ant kupsto sėdint ir kelines belopant LP II 244 (Rg); Švitklop – pons kelines lopo LP II 244 (Maž. Lietuva).

pobūdžio posakiai sietini su pomirtinio gyvenimo vaizdiniais: *Greit važiuos pas Abraomą pančiakas džiovinti*; *Greit važiuos pas šventą Petrą pančiakas kratyti*; *pas Abraomą autų skalbti važiuoti*. Tai savotiški „sudurtiniai“ frazeologizmai, sukomponuoti iš keleto trumpesnių junginių, plg. *važiuoti pas Abraomą* Pš „mirti“ ir *pančiakas padžiauti* ZanŽ II 328 (Grš) „mirti“. Raida veikiausiai yra buvusi būtent tokia, nes pasakymai *važiuoti pas Abraomą (šventą Petrą)* knyginės kilmės, o *pančiakas kratyti (džiovinti)* – tikriausiai vietinės kilmės. Logika čia paprasta: tas, kas padžiovė pančiakas, jau nebevaikščios, laikinai ar niekad – filosofinis klausimas. Prie minėtųjų frazeologizmų gražiai šliejasi ir variantas su pakeistu priklausomuoju komponentu: *autus padžiauti* Jnš, Varn „mirti“. Šiaip jau numirėliui kojinės, kaip, beje, ir kiti gražūs, tvarkingi apdarai praverčia ir aname pasaulyje, pvz.: Jei nabaščikui užmauna pančiakas, tai reikia jas parišti, ba ant Dievo sūdo einant nusmuks ir bus negražu LB V 155 (Kls)¹².

§ 15. Megztos kojinės – palyginti nesenas dalykas. Prieš tai kojos vyntos drobiniais ar vilnoniais autais (Dundulienė 1982, 160). Paprastai jiems suplėšydavo kokį senesnę, prastą drabužį. Štai Pavarėnyje (Varėnos raj.) autakojų plotis ir ilgis buvęs panašus į austinių rankšluosčių. Juos darydavo iš panešiotų drobinių, bet dar dažniau pašukinių marškinių (Marcinkevičienė 1998, 38). Su jais siejamos paprastai neigiamos konotacijos: tai nešvarus, prakaitu pradvisęs daiktas, kurio menkas vertinimas atsispindi ir kalbos stereotipuose, plg.: *auto vietoje* „niekam tikęs, prastas“ Krš; *į autą suminti* „pažeminti“ Krkl. Žinia, kad ir autų skalbimas – purvinas, niekam tikęs darbas. Daug kur Lietuvoje žinomas formulinis keiksmas *Eik tu į peklą velniams autų skalbti!*, pasirodo, irgi susijęs su pomirtiniais numirėlių darbais. Plačiai paplitusios pasakos apie kalvį finaliniame epizode miręs herojus, kadaise paniekinęs dangų dėl žemiškų gėrybių, beldžiasi į dangaus vartus, bet sulaukia tokio atsako: Danguis nenorėjai, tik norėjai, – sako, – kad karčiamos <...>, tai nėr čia, – sako, – tau daikto. *Eik*, – sako, – *par velnius autus skalaut* jiem GrvP 294. Šis gervėtiškų tekstas įdomus tuo, kad neaišku, ar jame pavartotas

¹² Gana paplitę sakmių siužetai apie tai, kad numirėlis reikalaujas vienokio ar kito drabužio iš artimųjų, pvz.: Brunienė, sako, sapnavo sykį savo mirusį tėvą. Ateina, rodos, tėvas per kiemą i nešas krepšą. Prašė skerpečkų (kojinių), ba šalta kojom. Brunienė nuėjo į gryčią i atnešė skerpečkas, ale tėvo nebebuvo. Brunienė numezgė geras skerpečkas i nunešė prie bažnyčios i atidavė ubagai MŽenk1 86 (Šd).

mus dominantis pasakymas yra laisvasis, ar frazeologinis junginys: juk kalvis iš tiesų siunčiamas į pragarą.

§ 16. Apie mitologinių personažų nešioseną žinotume ne viską, jei užmirštume galvos apdangalus – *skarelės* ir *kepurės*. Valstiečių drabužiai bei jų priedai kadaise priklausė nuo šeimnininko socialinės padėties. Ypač tai buvo matyti iš galvos apdangalų ir apavo: save gerbiantis vyras privalėjo turėti gerą kepurę, aulinius batus (Kulikauskienė 1989, 172t.). Tai labai puikiai matyti ir iš dialektinės frazeologijos: *Tik čėbatai ir kepurė. O po kepure ir namai* M. Katil. Taip savimi pasitikintis ūkininkaitis sako apie samdinį. Šis metonimiškas pasakymas aiškiai rodo, kad kepurė – vyro atributas. Net ir miręs vyras vaidenasi ir neturi ramybės, jeigu jam trūksta šio daikto: Anas atsakęs, kad jį be kepurės pakavoję. Tai tada nunešę ant kapų kepurę, jam uždėję ant galvos ir tada nebeateidavęs daugiau JB IV 28 (Ds). Kaip matyti iš jau mūsų minėto Šiaurės Lietuvoje užrašyto palyginimo *Ponaitis juodu švarku, su kepalušėliu ir su glencavotais bačiukais, kaip balos velniuks*, šis mitologinis personažas linkęs puikuotis skrybėle. Skrybėlėtų velnių folkloro tekstuose netrūksta, pvz.: Atlėks žaisti toks ponaitukas su skrybėle LTs IV 511; Juodu skrybeliu, su diržu susijuosęs tas ponas [velnias] Kl; Ponas su juodu kepeliusu PS 210; Po šliopà juoda, gražus [velnias] Ml¹³. Slėpdamas ragus po tokiau elegantišku galvos apdangalu, velnias seka europietiška mada, būdinga XIX ir XX a. sandūrai. Tada miestuose nė vienas vyras negalėjo į gatvę išeiti be galvos apdangalo. Buvo plačiai dėvimi cilindrai ar skrybėlės (Žilinskienė 2007, 32). Tiesa, velnio skrybėlė nepaprasta: ji pasiūta iš žmogaus nagų ar plaukų, plg.: Iš žmogaus nagų velnias siuva sau kepeliusius su dideliais bryliais VV 381 (Ds); Nukirptus numirėlio plaukus sudegindavo krosnyje, kad velnias iš jų nepasidarytų kepaliaus (Lukminienė 2006, 10)¹⁴. Tai

¹³ Tradiciškai skrybėlėtas ir rusų velnias (Šejn 1902, 309), analogiškas baltarusių personažas (Nikiforovskij 1907, 19). Baltarusių *домовик*, *домник* labai mėgsta valkstyti šeimnininko drabužiais. Pagal metų laiką jis vilki čia lengvai, čia šiltai, gāli ir šventiškai pasipuošti. Tačiau jis visada basas ir be kepurės. Kepurę šis personažas dėvi tik prieš šeimnininko mirtį (Nikiforovskij 1907, 51t.). Įdomu, kad rusų senuosiuose raštuose velniai pasirodo šventam atskyrėliui su aukštomis lietuviškomis kepurėmis (Levkievskaja 2000, 233).

¹⁴ Senovinėje škotų baladėje, kurią V. Scottas išleido pačioje XIX a. pradžioje (1802), skaitome apie tris vienos motinos sūnus, žuvusius jūroje: It fell about the Martinmas, when nights are lang and mirk, the carline wife's three sons came hame and their hats

nepaprasta kepurė: Velnio kepurę kad turėsi, tai kad ją užsidėsi, tai nieks nematys ŠLSA 229 (Grz). Taip atsitinka veikiausiai dėl vadinamosios kontaktinės magijos: velnias pats yra dvasia, neregima esybė, vadinasi, ir sąlytis su jo daiktais daro žmogų nematomą.

§ 17. Įdomūs ir kiti posakiai su galvos apdangalų pavadinimais. Komiškas uteniškių frazeologizmas Bagotam *velnias ir kepurėn šika*, nusakantis nežinia kaip praturtėjusį žmogų, motyvuotas veikiausiai tradicinių patarimų, kaip sulaikyti lekiantį aitvarą, plg.: Jeigu pamatai aitvarą lekiant, tai reikia atkišti kepurę ir sakyti: „Duok ir man dalelę!“ – tai jis ir pila į kepurę, ką neša JB IV 154 (Šlv) (apie drastiškesnį aitvaro sulaikymo būdą, žinomą tiek latviams, tiek lietuviams, žr. 11 išn.). Juškos žodyno posakis *Atsigulė su kepure kaip laumė* veikiausiai nereiškia, kad laumė kepurėta: kepurė, kaip jau minėta, vyriškasis atributas. Jis reiškia, kad žmogus elgiasi kaip tam tikro žaidimo, kuris vienur vadinamas *laūminėjimu* Grg, kitur – *pušinėjimu* Krš, Vvr, End, personažas. Pats žodis *laūmė* yra daugiareikšmis: 1) „mitologinė būtybė, kuri vaikšto, darbuojasi (velėja drabužius, jodo arklius, verpia ir pan.), gąsdina žmones dažniausiai naktį“; 2) „kas gaudo kitus užrištomis akimis, aklomis, t. y. „naktį“. Kadangi mus dominantis pasakymas susijęs su *laūmės* reikšme, atsiradusia dėl antrinės nominacijos, jis veikiausiai nesenas. Griškabūdyje (Šakių raj.) užrašytas frazeologizmas *Kai nykštukų kepurės*, lygiai tai pastatydavo [linų gubeles] gali būti susijęs su mažo ūgio personažais (karlais, kaukais), būdingais tiek suvalkiečių kraštui, tiek ir Mažajai Lietuvai, kuriuos vienija ta pati tarmė ir bendros tradicijos. Nepamirština, kad ir velnias, būdamas mitologinė būtybė, gali keisti savo dydį: pasirodo žmonėms čia nykštuko¹⁵, čia milžino pavidalu, plg.: Velnis pasirodė vyruko pavidalu žalia sermėga ir

were o' the birk. It neither grew in syke nor ditch, nor yet in ony sheugh; but at the gates o' Paradise that birk grew fair enough „Tai atsitiko apie šv. Martyno dieną, kada naktys ilgos ir tamsios: trys senosios moters sūnūs grįžo namo, o jų skrybėlės buvo iš tošies. Tokie beržai neauga prie upelio ar pagrioviais, bet prie rojaus vartų jų rasi gana dažnai“ ESPB 158. Šios rūsčios eilutės iš dainos, kuri laikoma vienu gražiausių šio žanro pavyzdžių, byloja, kad mirties ženklas – nepaprastas vaiduoklio apdaras: keista medžiaga – beržo tošis išduoda, kad sūnūs jau mirę.

¹⁵ Dažnai būtent mažumo požymiu motyvuotas ir velnio pavadinimas, plg. populiarius jo vardus *striūkis* Krok, Rdm, *būkis* Brt. Anot V. Urbučio (1981, 96), velnio pavadinimų darymasis iš būdvardžių, reiškiančių „trumpas“, „bukas“, – įprastas dalykas.

raudona kepure VV 445 (Rg); Pamatė su savo draugais mažą vyrutį, kursai raudoną sermėgaitę bei mėlyną kepuraitę dėvėjo LTs IV 541 (Maž. Lietuva).

§ 18. Juškos žodyno pavyzdžiai, kaip antai *Merga apsimaulina su juodomis skaromis kaip maulys* motyvuotini jo paties pateikiama informacija apie šį vaikų baubą: Maulys sėdi kertė[je] apsimaulinęs su bauria juoda skara, apsismurgliojęs (gąsdina vaikus) J. Mitologinės būtybės ir šiaip labai mėgsta gaubstytis, muturiuotis, rūbultis skaromis ar šiaip kokiais skarmalais: tam jos ir baidyklės – negražios, nevykusios išvaizdos etalonas, pvz.: *Lygu babaužis apsimūturiaovės i valkiojas* Kl; Keliais nertiniais apsirūbulusi i plėpso kaip *Užgavėnių Morė* End. Kad skaros labai būdingos žemaičių tradiciniam kostiumui, jau aptarėme anksčiau (žr. § 5). Skara – vienintelė vaikų baidyklės išvaizdos detalė, pakliuvusi į dialektinę frazeologiją.

§ 19. Štai ir aptarėme mitologinių personažų drabužius frazeologijoje: beliko atskiros jų detalės: *pāmušalas*, *kalniērius (āpkaklė)*, *kišēnė* ir pan. Apykaklė – drabužio pakraštys: šit ir čiumpa už jos mirtis, šio ir ano pasaulio ribos saugotoja, stovinti greta kiekvieno žmogaus: *Smertis prie apkaklės stovi; Mirtis už kalnieriaus visiems*. Velnias, kuris kabinasi prie žmogaus, gali, kaip žinia, įlįsti pro bet kurią kūno ar drabužio angą: šis įsitikinimas, einantis iš religinės tradicijos, matyti iš posakio *Velnias už apkaklės uodegą kiša jau*. Čia turima galvoje, kad jis gundo žmogų nusidėti. Sintautiškių frazeologinis junginys *velnio pamušalas* irgi motyvuotinas piktosios dvasios sugebėjimu visur prasiskverbti¹⁶, tas pat pasakytina apie marijampoliškių *velnių nešioti už ančio*. Tuo tarpu Joniškyje užrašytas posakis *Gyvena kaip Dievo užanty*¹⁷ reiškia sotų, malonų, pasiturimą gyvenimą: prisiminkime ir teigiamas konotacijas, siejamas su Dievo skraiste (žr. § 5).

§ 20. Frazeologizmų su apavo pavadinimais leksinė–semantinė grupė nedidelė. Jai priklauso tiktai 10 pavyzdžių: *velnio kantaplis* Ds „blogas žmogus“; *Dievo čebatai* Ds „basos kojos“; *švento Jono batais* Šts „basi“; *Musėt Dievas kojas aunas* „labai tylu“ LPP I 565 (Rm); *Kiša iš tolo, kaip velnias bobai čeverykus* (batus) Krž; *Ir užkišo kaip biesas kanteplę* (įsikišo į kalbą) LPP I 339 (Tl); *I kiša kaip velfnia]s čeveryką* Trk; *Velnias vyžus nuplėšė, kol juos į porą suvedė* LTs 147 (Ldvn); *Aš septynias poras geležinių čeverykų nuplėšiau*, pakol

¹⁶ Plg. panašius pavyzdžius iš rusų tautosakos: У него черт в подкладке, сатана в заплатке (Da l' 1989, 110); Ему дьявол чванством кафтан подстегал (Da l' 1989, 215).

¹⁷ Plg. dar rusų как у Христа за пазухой (Mokienko 1982, 118).

tave radau (sako velnias)! LPĮ IV 118 (Brt); Kol mudu apsiženysiva, *velnias devynias vyžas nuplėš* (bus daug apkalbų) Jrb. Kaip matyti iš pavyzdžių, juose minimi tik trys personažai: velnias, Dievas ir vienas populiariausių šventųjų – šv. Jonas.

§ 21. Iš šios grupės pavyzdžių išsiskiria keletas aiškiai folklorinės kilmės tradicinių palyginimų: *Kiša iš tolo, kaip velnias bobai čeverykus; I kiša kaip velfniajs čeveryka*¹⁸. Pasaka apie labai piktą, už patį velnią bjauresnę bobą, kuri, nelaboję prašoma, supykdo jauną porą ir už tai gauna dovanų, gerai žinoma Lietuvoje, pvz.: Ko velns par šešius metus nesuvedė į piktumą, tai boba iš vieno karto ir už tai gavo nuo velnio stiklo čeverykus ŠLSA 31 (Grz); Tada velnias, paėmęs trijų sieksnių kartį ir užmovęs tuos čeverykus, padavė tai bobai ŠLSP 329 (Grz). Velnias kiša bobai čeverykus iš tolo, nes labai jos bijo: šis komiškas epizodas išvirtęs ir patarle: Velnias bobai ir kamašus ant šakių paduoda LPP I 357 (Eiš). Iš nurodytų faktų aiškėja ir kai kurios etnografinės realijos: apavas, ypač pirktinis, dar visai neseniai laikytas vertingu daiktu, iš jo sprendė apie žmogaus turtingumą: Pažint ponas po čebatais (Marcinkevičienė 1998, 207).

§ 22. Mitologinių personažų apavas pasakojamojo folkloro tekstuose irgi labai akcentuojamas. Velnias paprastai dėvi gražiais, brangiais pirktiniais čebatėliais, kitų mitinių būtybių batai irgi nepaprasti, pvz.: Tas ponaitis dailiai apsirėdęs, girgždanti čebatai LP I 98 (Brt); Perkūnas nuolat su velniais grumiasi, išskyrus žiemą, nes jis tada važiuoja Rygon kanteplių pirkti TDr III 153 (Slk); Milžinas iškratė savo klumpes, ir pasidarė Girknių kalnas LTs IV 621¹⁹. Dažnas pasakų motyvas – stebuklingas apavas, vadinamieji septynmyliai batai, kurių padedami herojai keliauja labai greitai, pvz.: Stoją jie in medinę klumpę, kaip sykį žengė – dvi myli nužengė LPĮ III 300 (Brt); Apsiaivė tais čebatais, tai kaip tik žengė – mylią, kaip pašoko – dvi LPĮ IV 59 (Brt). Labai dažnai mitinės būtybės verčiasi ir batsiuvio ar vyžpynio amatu, pvz.: Tik brač užgirdo, kad čiur čiur čiur – siuva velnias čebatus JB I 186 (Km); „Kur mano laimė?“ – „Tame ir tame miške vyženas pina!“ LP II 344 (Grz).

¹⁸ Prof. habil. dr. A. Girdenio teigimu, nė vienas tirkšliškis nežino, kas tie čeverykai, bet posakį plačiai vartoja. Tokie tradiciniai palyginimai – interdialektinis dalykas.

¹⁹ Plg. mitologinio akmens, esančio Jonelaičiuose (Šiaulių raj.) pavadinimą *Velnio kurbė*: iš jo sprendžiant, velnias – milžiniško ūgio būtybė (Vaitkevičius 2003, 226). Toks pat ir latvių velnias: Velnias pajūry rado du laivu – šliures JB I 196.

§ 23. Vyžos – senovinis apavas, jomis avėta beveik visose Europos tautose (Dundulienė 1982, 160). Vyžas pynė iš liepos, kadagio, karklo ar net beržo žievės. Labiausiai vertintos liepos karnų vyžos (Kulikauskienė 1989, 172). Toks apavas nebuvo tvirtas: ilgesnėje kelionėje žmogus atsargines vyžas nešėsi ant pečių. Ši senosios kaimo buities realija ir atsispindi dialektinėje frazeologijoje: Kol mudu apsiženysiva, *velnias devynias vyžas nuplėš*²⁰. Aišku, kad velnias plėšia autuvą, darydamas žmogui bloga: *Aš septynias poras geležinių čeverykų nuplėšiau*, pakol tave radau (velnias savo pabėgusiai nuotakai). Iš karto reikia pasakyti, kad geležinio apavo sudėvėjimas – labai įdomus folkloro motyvas, žinomas mums pirmiausia iš „Eglės – žalčių karalienės“ pasakos. Dažniausiai pasakojamosios tautosakos tekstuose tokių batų nuplėšimas, geležinio krepšio sunešiojimas, geležinės grandinės sudildymas, netgi geležinės duonos suvalgymas – labai ilgos ir sunkios atgailos už blogą darbą ženklas, pvz.: *Padarė jam geležinius čebatus, krepšį ir tokią geležies bandutę. <...> Jei tu iškentėsi, tai gal mudu kada suveisim in porą, o jei ne, tai jau tu ne mano, aš ne tavo LPĮ IV 108 (Brť). Kadangi atgaila – krikščioniškas motyvas, galima jį atsargiai spėti pas mus atėjus palyginti neseniai. Su krikščioniškąja religine tradicija aiškiai susiję ir posakiai *Dievo čebatai; švento Jono batai; Dievas kojais aunas*: pastarasis frazeologinis junginys davė vardą visam šiam rašiniui.*

§ 24. Paskutinė mus dominanti frazeologizmų grupė – tai junginiai, kuriuose minima patalynė. Ši grupė irgi negausi: jai priklauso vos 8 atvejai: *Dievo patalas* „šarvonė“ Arm; *velnio paduška* 1) LBŽ bot. „švyls“; 2) Alks „tinginys“; *velnio paklodus* Sln „pagyrūnas“; Kam tu čia palikai – ar ne *velniui patalą kloti?!* (sakoma, kai paliekamas nepjautų rugių plotelis) Nč; Pijokui *velniai paduškėlę pakiša* Tr; Girtam *velnias pagalvę pakiša* ZanŽ II 305 (Šk); Kai vaikas puola, *angelas priegalvį pakiša* LTs V 86; Pijokas neužsimuša – *velnias padušką pakiša* Jnšk. Tarp mus dominančių frazeologinių junginių, kaip matome, vyrauja tokie, kuriuose minimas velnio patalas: *Dievo patalu* Armoniškėse (Baltarusija) pavadinamas žmogaus mirties guolis. Velnias itin linkęs globoti nusidėjėlius, ypač girtuoklius, jis maloniai rūpinasi, kad šie griūdami

²⁰ Čia minėtinas baltarusių folkloro motyvas: šėtonai (шатаны) pina vyžas arba drožia kelionės lazdas: ir vienas, ir kitas jie labai greitai sudėvi (Nikiforovskij 1907, 39). Rusams *обуть в чертовы лапти* reiškia labai didelę argavystę, armulkinimą (Dal’ 1989, 137).

nesusižeistų, kartais parūpina nakvynę: „Eik čia gulk. Čia minkščiau ant pagalvės“. Žiūri tas vyras, kad tikrai pagalvė. Atsikėlė rytą, žiūri – ant mėšlo krūvos guli PKT II 72. Velnio pagalvė (paduška) minima ir tradiciniuose tikėjimuose: Kai griaudžia, negalima gulėti, nes kas guli, tai ant velnio paduškos guli TDr III 190 (Km). Seniai žinoma, kad su horizontalia daikto padėtimi siejamos neigiamos konotacijos: tai padeda suprasti tokius tradicinius kalbos stereotipus, kaip *velnio pakloda* „pagyrūnas“. Velnio patalas siejamas ir su augalų pasauliu: antai, *velnio paduška* vadinamas švylys, pelkių pūakai, turintys ir kitų įdomių pavadinimų dialektinėje frazeologijoje (*vilko plaukai* Pls; *velnio pūakai* LBŽ). Įdomus pasakymas *velniui patalą kloti*, taikomas nenupjautų rugių ploteliui: tokie rugiai, aišku, pasmerkti išgulti, išbyrėti, o žmogui, auginančiam duoną, tai matyti nesmagu, plg. *šunio patalą padaryti* Lp „suvolioti rugius“.

§ 25. Kaip matyti iš šio darbo, dialektinės frazeologijos mozaiką sudėlioti ne taip paprasta: įvairūs yra jos šaltiniai, atsiradimo keliai. Tuos kelius susėkti padeda etnografija, folkloras. Mūsų laikais dialektinė frazeologija, kaip matyti iš *laumės juostos* tyrimų, darosi ir arealinės lingvistikos objektas. Laikydami kiekvieną frazeologinį junginį mikroskopiniu tekstu (mikrotekstu), savo tyrinėjimų kryptį galime nusakyti tokia schema:

Mikrotekstas	→	tekstas	→	kontekstas
frazeologinis		sakmė		kita tautosaka
junginys		pasaka		etnografija
		patarlė		religijotyra

«БОГ ОБУВАЕТСЯ» (ВЕЩИ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ ВО ФРАЗЕОЛОГИИ: ОДЕЖДА И ОБУВЬ)

Резюме

Настоящая статья является третьей частью цикла работ по этнолингвистике, посвященных фразеологическим единицам, в которые вместе с названиями мифологических существ входят и названия вещей: в нашем случае предметов одежды и обуви. Анализ показал, что практически каждая фразеологическая единица, лексический состав которой указывает на связь с явлениями народной

культуры, может восприниматься как своеобразный небольшой текст – «микротекст». Направленность исследования такого рода можно выразить при помощи следующей схемы:

Микротекст	→	текст	→	контекст
фразеологическая		быличка		другие жанры фольклора
единица		сказка		этнография
		пословица		религиоведение

LITERATŪRA

Anglickienė Laima 2006, *Kitataučių įvaizdis lietuvių folklore*, Vilnius: Versus aureus.
Bernotienė Stasė 1974, *Lietuvių liaudies moterų drabužiai XVIII a. pab.–XX a. pr.*, Vilnius: Mintis.

Dal' 1989 – Владимир И. Даль, *Пословицы русского народа 2*, Москва: Художественная литература.

Dundulienė Pranė 1982, *Lietuvių etnologija*, Vilnius: Mokslas.

ESPВ – Леонид М. Аринштейн (сост.), *The English and Scottish popular ballads. Английская и шотландская народная баллада*, Москва: Радуга, 1988.

Gyvatės akys. Japonų pasakos, Vilnius: Vaga, 1968.

GrvP – Adelė Seselskytė (sud.), *Gervėčių pasakos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.

Ignatavičienė A. 2006, *Kostiumo istorija*, Vilnius.

Jasiūnaitė Birutė 2001, Iš lietuvių mitologinės leksikos: *baūbas* bei jo padermė, *Baltistica* 35 (2), 171–191.

Jasiūnaitė Birutė 2007a, „Velnio kėdė“ (Mitologinių personažų aplinka frazeologijoje: namai, sodyba, bažnyčia), *Baltistica* 42 (1), 89–115.

Jasiūnaitė Birutė 2007b, „Dievo pyragas“ (Mitologinių personažų daiktai frazeologijoje: valgis ir gėrimas), *Baltistica* 42 (2), 271–296.

JB – Balys Jonas, *Raštai* 1–5, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998–2004.

Jurkuvienė Teresė 2006, *Lietuvių tautinis kostiumas*, Vilnius: LLKC, Baltos lankos.

Kairaitytė Aušra 2006, Švč. Mergelės Marijos išvaizdos ypatumai folklore, *Liaudies kultūra* 1, 10–12.

Kulikauskienė Vida 1989, Vyrų drabužiai, In *Dubičiai*, Vilnius: Mintis, 165–173.

Lanzi Fernando, Lanzi Gioia 2005, *Šventieji globėjai ir jų simboliai*, Vilnius: Alma litera.

Levkievskaja 2000 – Елена Е. Левкиевская, Конфессиональный образ поляка в русской народной и письменной традиции, In *Поляки и русские в глазах друг друга*, Москва, 231–238.

LKŠ – Jonas Balys, *Lietuvių kalendorinės šventės*, Vilnius: Mintis, 1993.

LP – Jonas Basanavičius (sud.), *Lietuviškos pasakos* 1–2, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001–2003.

LPĮ – Jonas Basanavičius (sud.), *Lietuviškos pasakos įvairios* 1–4, Vilnius: Vaga, 1993–1998.

LPP – Kazys Grigas (ats. red.), *Lietuvių patarlės ir priežodžiai* 1, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.

Lukminienė Regina 2006, Kėdainiečių mintys apie mirtį, *Šiaurės Atėnai*, 40, 10.

Marcinkevičienė Nijolė 1998, *Pavarėnis*, Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras.

Mokienko 1982 – Валерий М. Мокиенко, О тематико-идеографической классификации фразеологизмов, In *Словари и лингвострановедение*, Москва, 108–121.

MNM – *Мифы народов мира* 2, Москва: Советская энциклопедия, 1997.

MŽenkI – Nijolė Marcinkevičienė (sud.), Mirties ženklai, *Liaudies kultūra* 5, 2005, 81–87.

Нерокупный 1969 – Анатолий П. Непокупный, «Пояс» – одно из названий радуги в атласах балтийских и славянских языков, *Baltistica* 5(1), 69–76.

Nikiforovskij 1907 – Н. Я. Никифоровский, *Свод протонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе*, Вильна: Тип. Н. Мац и К°.

OZRN – М. И. и А. М. Песковы (сост.), *Обереги и заклинания русского народа*, Москва: КРОН–ПРЕСС, 1996.

PKT – Eugenijus Urbonas (sud.), *Iš Panevėžio krašto tautosakos* 2, Panevėžys, 2006.

PS – Danutė Krištopaitė (sud.), *Nuo Punksko iki Seinų*, Punkskas: Aušra, 1997.

RZZ – В. П. Аникин (ред.), *Русские заговоры и заклинания*, Москва: Издательство Московского университета, 1998.

Sabaliauskas Algirdas 1990, *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslas.

SD – Никита И. Толстой (отв. ред.), *Славянские древности* 1–2, Москва: Международные отношения, 1995–1999.

Šejn 1902 – П. В. Шейн, *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края* 3, Санктпетербург: типогр. Императорской академии наук.

ŠLSA – Norbertas Vėlius (sud.), *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai*, Vilnius: Vaga, 1975.

ŠLSP – Norbertas Vėlius (sud.), *Šiaurės Lietuvos sakmės ir pasakos*, Vilnius: Vaga, 1985.

Šmitas Pēteris 2004, *Latvių mitologija*, Vilnius: Aidai.

Tolstoj 1997 – Никита И. Толстой, Радуга, In *Idem, Избранные труды* 1, Москва: Языки русской культуры, 168–216.

Urbonienė Skaidrė 2006, Liaudies skulptūros suvokimas: Kunigiškių kaimo šv. Jurgis, *Liaudies kultūra* 2, 19–26.

Urbutis Vincas 1981, Žodžio *trušpas* keletu tarminių sinonimų etimologija, In *Idem, Baltų etimologijos etidai*, Vilnius: Mokslas, 95–110.

Uspenskij 1996 – Борис А. Успенский, Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии, In Idem, *Избранные труды* 2, Москва: Языки русской культуры, 67–162.

Vaitkevičius Vykintas 2003, *Alkai: baltų šventviečių studija*, Vilnius: Diemedis.

VV – Jonas Basanavičius (sud.), *Iš gyvenimo vėlių be vėlių*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Zanž – *Zanavykų žodynas* 1–3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003–2006.

Žilinskienė Taira 2007, Lietuvos drabužių mada *art nouveau* laikotarpiu, *Liaudies kultūra* 1, 17–34.

ŽT – Simonas Daukantas (sud.), *Žemaičių tautosaka* 2, Vilnius, 1984.

Birutė JASIŪNAITĖ

Baltistikos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lietuva

[*birute.jasiunaite@flf.vu.lt*]